

старшиною спосіб легітимізації свого суспільного положення через посилання на «право шаблі» (відоме мазепинське – «же презь шаблю маємь право»).

Таким чином «вольність» у творчості Антонія Радивилівського є ключовою для позначення людської гідності категорією, якою вимірювалися, як норми християнської моралі, так і громадянська свідомість особи, котра є членом «християнського суспільства».

1. Довга Л. Штрихи до портрету ректорів Києво-Могилянського колегіуму: Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля / Лариса Довга // 350-ієcie Unii Hadziackiej (1658–2008) / Pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krollia i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa, 2008. – S. 341–358. 2. Оріховський-Роксолан С. Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави, виставлений ніби на шахівниці Станіславом Оріховським Окшицем з Перемишлянського краю і надісланий коронним послом у Варшаві як різдвяний подарунок під Новий рік літа Господнього 1564 [Електронний ресурс] / Станіслав Оріховський-Роксолан. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/human/hum12_1.htm. 3. Радивилівський А. Венец Христов, з проповедей неделных, аки з цветов рожаных, на украшение православно-кафолической святой восточной церкви, сплетеный,

или казания недельные... / Антоній Радивилівський. – К.: Тип. Києво-Печерської лаври, 1688. – [20], 543 л. 4. Радивилівський А. Венец Христов... [Рукопис] / Антоній Радивилівський. – ІР ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П. Ник м., П. 560, т. 2. 5. Радивилівський А. Огородок Марії Богородиці / Антоній Радивилівський. – К.: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1676. – 1170 с. 6. Сакович К. Вірші на жалосний погребзацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана войска його королівської милості Запорозького [Електронний ресурс] / Касіян Сакович. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/human/hum29.htm>. 7. Слівак В. В. «Ісїазм» та «активне служіння» – дві ідентичності Антонія Радивилівського / В. В. Слівак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: «Культурологія». – Вип. 15. – Острого, 2014 – С. 177–185. 8. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVIII ст. / Н. Яковенко. – К.: Laurus, 2012. – 472 с. 9. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Миколаївна Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 584 с. 10. Brogi V. G. Rus, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Ksiestwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowowschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym / G. Brogi Bercoff // Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti / Ed. Alberto Alberti et al. – Pisa. – 2003. – P. 325–387.

УДК [316.344.42(=161.2)(655.06)]:325.81(163.41)(439.5)

Шандор Фйольдварі

Впливи української еліти на національне відродження сербів: книжкові видання українських братств у культурі слов'янських народів Габсбурзької імперії

Українська еліта у XVII та XVIII століттях відіграла значну роль у формуванні еліти інших слов'янських народів. У цьому викладі йдеться про сербсько-українські стосунки. Сербі імпортували багато богослужбових книг від українських друкарень, які були виданнями світських товариств, що називалися братствами (лат. *Confraternitati*). Поряд із богослужбовими книгами було багато видань світського характеру. Як довів акад. Я. Ісаєвич, передмови та післямови, а також гравюри з цих книг зазнавали впливу польського бароко. Сербі, що проживали на Балканах, унаслідок домінування грецької еліти не мали можливості користуватися ані церковнослов'янською мовою під час церковної служби, ні кириличними літерами, навіть у монастирях. Натомість у Габсбурзькій імперії серби вільно купували кириличні книги, у переважній більшості з українських друкарень Східного краю Речі Посполитої, і лише незначною мірою – з «Печатного двору» в Москві. Впливи Царської Росії на сербів посилитися тільки після поділів Польщі наприкінці 18 століття.

Ключові слова: Православні братства, книгодрукування, еліта, Угорське королівство, Габсбурзька імперія, сербсько-українські стосунки.

We can speak about the evolving of the Ukrainian elite and its special activities also international contacts in the 17th cent. According to great findings of passed academician Y. Isaievich, the brotherhoods (*Confraternities*) were enlightened civil organizations and their activity in the field of the book-printing (not only, but we must be limited on it due to the frameworks of the paper) – it was the evolving the national Ukrainian culture representing by national elite. This enlightened elite provided the national awakening of the others as of the Serbs, too. Living in the Hungarian Kingdom, the Serbs could use their Slavic language in local administration and Church Slavonic in the liturgy which was denied on the Balkans. Neither the Turkish rulers nor the Greek Church elite permitted any way of neither the Serbian national service nor the keeping their Slavic national heritage. Moving to Hungary, Serbs had chances to contact the East Slavic cultural centers and these were Ukrainian but not Russian. The Tsarist Empire interfered into the things of Balkan peoples since the last quarter of the 18th cent., after the dividing of Poland. Before this the Serbian-Ukrainian contacts were strong, which was reflected by the book-import. Thus the findings of the author on the recent book-collections held in Hungary contribute new data to the international role of the Ukrainian elite even in the time it was burn.

Keywords: Orthodox Brotherhoods, Printing, Elite, Hungarian Kingdom, Habsburg Empire, Serbian-Ukrainian Relations.

Завданням нашого дослідження є визначити, у якому обсязі книги з українських друкарень завозилися до тогочасного Угорського Королівства (що було частиною тодішньої Габсбурзької імперії), і чому й православні серби теж купували свої богослужбові книги з друкарень (Західної) України, а також, які впливи ці книги могли здійснювати на духовну культуру сербів, і яку роль відігравало в цьому процесі посередництво уряду.

У 18 столітті ми вже говоримо про існування національної української культури. Це доводив Ігор Шевченко в статті «Формування національної самосвідомості перед 1700 роком», що була надрукована у його збірнику праць (до 1996 р. він окремо цю статтю не публікував), а до 2001 р. була доступною тільки її англійська версія [82, с. 187–196]. У минулому десятилітті ця праця була перекладена українською мовою, але до того україністика і на Заході, і у самій Україні звертали

мало уваги на цю тему й не вдавалися до полеміки про поняття історії України [43, с. 199–208]. І. Шевченко пише, що вже у XVIII ст. існувала певна канцелярсько-літературна мова, бо документи, які посилалися від «малоросійських» земель до Москви, повинні були там перекладатися.

Цитуємо автора: «Та яку б термінологію ми не прийняли, можна з певністю говорити про існування – на кінець періоду, охопленого нашими нарисами, – особливої української самосвідомості. Мало того, між другою чвертю та кінцем XVII ст. не тільки освічені мешканці України, але й їхні сучасники-чужинці, відчували, що на українських землях, як би вони не називалися – *Русь, Україна* чи *Малоросія* – живуть люди виразно відмінні від поляків, литовців чи москвичів. З одного боку, існували об'єктивні, тобто видимі ззовні, відмінності між українцями та їхніми сусідами, а з іншого боку – існувала уява самих мешканців України про себе як

про щось окреме, суб'єктивне відчуття своєї відмінності від сусідів» [43, с. 199].

Безсумнівним є те, що у XVIII ст. в Україні вже була сформована така еліта, яка мала свої традиції й підтримувала контакти з сусідніми землями та народами. Визначний приклад може являти Григорій Сковорода, який мандрував у т. ч. до Угорщини й Відня, а також до Німеччини. Щодо нього є свідчення, що він навчався в Королівському Університеті м. Трнава (нині у Словаччині, а тоді – м. Надьсомбат у тодішньому Угорському Королівстві). Сковорода побував у містах Угорщини в 1745–50 рр. [22]. Про час його перебування в Угорщині тривали суперечки, й угорський вчений Я. Варади-Штернберг, який проживав на Закарпатті, присвятив дослідженню цього питання [85]. І хоча його праця вже переклала українською мовою, на нього рідко посилаються у фаховій літературі про Сковороду [1]. А він помер і не закінчив свої дослідження...

І чи не варто було б задати й інших представників української еліти, які побували в Угорщині у XVIII ст.? Автор цієї статті знаходив покрайний запис у книзі, яка знаходиться тепер у Бібліотеці Римо-католицької Архієпископії у м. Еґер (північна Угорщина), у якій йдеться про те, що батько власника купив цю книгу, коли був співаком у Києво-Печерській Лаврі, а власник «зараз» (у 1770-их роках) навчається у м. Еґері; цитуємо [49, № 2, с. 299]:

Псалтир, Київ: Лавра, 1743; форзац, лицьова сторона:

Сію книжицу &a[л]тир подари[л]ъ спи[вн]ику оигорски 2 земли Семиону Браницкому закончилъ киевопечерк[аго] м[о] н[а]ст[и]ря. З еросхи монахъ Павел[ъ] и подписа[л]ъ своєю рукою 746 году авгус[та] 18 (цифри – латинського шрифту!)

У цій книзі, задній форзац, оборотна сторона:

Азь Семіон Браницкий досталь есмъ сію книжицу &алтирь року 746 ms [1746 – цифри тут кириличного шрифту] подарил (так! без ъ) есмъ еи сину своему Стефанови.

Скорочень немає, цей чоловік був закарпатського походження, намагався писати класичною церковнослов'янською мовою, але це було для нього дещо штучним і незвичним. Натомість перший із цитованих чоловіків (монах Павел у Києві «своєю рукою») мав ліпшу практику, більше досвіду, хоча й зазнавав впливів повсякденної мови [49, № 2, с. 300].

Тут ми переходимо до центрального питання цього викладу.

Отже ті книги, які ввозилися до тодішнього Угорського Королівства (до угорської частини тогочасної Габсбурзької Імперії) у XVII–XVIII ст., були засобами посередництва української культури. Богослужбові книги були імпортовані не тільки закарпатськими грекокатоликами Мукачевської єпархії, а також православними сербами, які проживали на території Угорщини. Ці богослужбові книги ввозилися переважно з Західної України, і вони здійснювали вплив на духовну культуру сербів [2; 18; 19]. Отже, так українська еліта впливала на сербів – видруковувала книги, писала до них перед- і післямови, вирізала гравюри [11; 28], що також мало особливе значення у культурному посередництві [51; 52; 53].

Як висвітлювалося це питання у фаховій літературі?

Дослідження стародруків кириличного шрифту почалося в Угорщині з появою праць Антонія Годинки у першому десятилітті XX ст. [57; 58; 59]. Він наслідував росіянина Івана Каратаєва, який був видатним першовідкривачем цієї галузі, але не був фахівцем. Ні він, ні Годинка ще не уклали повних систематичних описів стародруків та не могли порівнювати примірники з міжнародними каталогами, бо таких ще не існувало [17; про нього 20; 23].

Після Другої Світової війни активізувалися дослідження стародруків завдяки студіям Немировського в Росії, Галинченка в Білорусії, а стосовно нашої теми – Я. Ісаєвича в Україні. Є. Немировський був головою й найвидатнішим укладачем «Сводного каталога» стародруків. [24; про нього 40], Г. Голєнченко склав зведений каталог стародруків, які містяться у книгосховищах Білорусі [3; 4; про нього 9]. Що стосується академіка Ярослава Ісаєвича, то йому належить найвидатніша роль у розвитку науки про стародруки, бо він був зацікавлений не тільки у тому питанні, що було надруковане, але також багато писав про те, чому деякі книги друкувалися саме у певному місці, він цікавився стилем їх написання, і що дуже важливо, для кого, тобто для якої групи клієнтів вони призначалися [12; 61; 62; 63; про нього 71].

В Угорщині сучасницею Ісаєвича була Естер Ойтозі, вони листувалися. Вона досліджувала предовсім книжкові колекції Східної Угорщини (Затисайського краю) і звертала увагу на те, що багато книг привозилося з українських земель. Але про міграції книг, про їхню роль у посередництві культур вона майже не писала, бо займалася тільки описом стародруків, хоча дуже акуратно, й співпрацювала з міжнародними центрами фахівців з цієї теми [26; 75].

Її учнем і послідовником є автор цієї статті Шандор Фйольдварі, який досліджував римо-католицькі книжкові колекції також на інших територіях Угорщини. Про це було прочитано доповідь на 3-ому міжнародному Конгресі у м. Харків у 1996 р. [38]. Там автор цієї статті підкреслив, що багато стародруків кириличного шрифту зберігаються в римо-католицьких бібліотеках, до яких ці книги завозилися не випадково, але свідомо, планово. Що стосується Бібліотеки Архієпископії в м. Еґері (північна Угорщина), то там єпископ Кароль Естерхазі заклав бібліотеку, щоб організувати університет, чого йому королева Марія Тереза не дозволила, натомість була заснована школа юриспруденції, а також вищі класи середньої школи – вища гімназія, також «філософська школа», яка слугувала вже початковим ступенем університету [34; 35]. А найважливішим було те, що тут працювала богословська семінарія. Після Ужгородської унії 1646 р. закарпатські грекокатолики мали можливість навчатися в «західних» семінаріях, опановуючи не лише грамотність, але також європейську культуру. Закарпатські семінаристи вивчалися в Еґері, в Трnavі (Надьсомбат), у Великому Варадині (тепер Орадя в Румунії, а тоді – м. Надьварад у Трансильванії), також у Відні, де Марія Тереза заснувала «Барбареум» – гуртожиток і семінарію при церкві Св. Варвари. Що стосується закарпатських грекокатоликів, то хоч вони і не були раді навчатися в Еґері, їх там у другій половині XVIII ст. було чимало, і вони мали також богослужбові книги, щоб вчити візантійську літургію й церковнослов'янську мову. У 70-х роках XVIII ст. там працював грекокатолицький священник Лука Габіна, професор візантійської літургії й церковнослов'янської мови. Ми знайшли повний інвентар його власності, складений після його смерті в 1772 р., у тому числі список його книг. Він мав 82 книги, що немало для XVIII ст., включно з дюжиною друків кириличного шрифту церковнослов'янської мови. Вони завозилися з українських друкарень Львова, Почаєва, Києва, Унева та ін. Він мав повний, гарний примірник першого друку відомої білоруської друкарні в м. Супрасль. Це було «Літургікон си єсть Служебник» 1692–96 рр., що почав друкуватися в м. Вільно, а далі видавався в Супраслі, тому віленські базиліани повинні були переселятися до Супраслі. Не випадково ця книга була привезена до Еґери, тому що була дуже підходящою для підготовки грекокатолицьких семінаристів до візантійських

літургій. У Супраслі вона друкувалася за підтримки митрополита Жоховського, який дуже багато робив для просвіти. Але це виходить за межі нашої доповіді, про це ми доповідали на 4-ому конгресі білорусистів у м. Каунас, 3-го жовтня 2014 р., що нині готується до друку [36; 41].

Тут ми мусимо дещо підкорегувати висновки угорського історика Антонія Годинки, який дотримувався того погляду, що ці богослужбові книги у переважній більшості були імпортовані з царської Росії, і лише частина їх – з території України (частина тодішньої Речі Посполитої) [57; 58; 59]. Годинка не знав (або не хотів знати) того, що також і серби, мешкаючи на території Угорщини, забезпечувалися богослужбовими книгами у переважній більшості з друкарень українських братств [26; 38; 51]. Годинка був греко-католицьким священником закарпатського походження, який після закінчення богословського семінару навчався в університеті й став видатним ученим, проводив дослідження також у Відні та Римі, зібрав та уклав збірку джерел, але він, як син закарпатського греко-католицького священика, навіть ставши професором не зміг звільнитися від надмірного русинофільства, хоч наука повинна бути об'єктивною і безпристрасною. Також не має підстав той погляд Годинки, що богослужбові книги в переважній більшості були імпортовані з Росії, коли це коштувало б набагато більше, ніж завозити книги із Західної України, або навіть з Києва [50; 51; 52].

Що ж стосується сербів Угорщини, то вони завозили свої книги з України, тому що вони не мали можливості отримувати книги кириличного шрифту на батьківщині, починаючи з 17 століття. Тому що на Балканах церковна інтелігенція була грецького походження, й грецька еліта на території Балкан не дозволила користуватися слов'янськими книгами. Унаслідок домінування грецької еліти (т. зв. фанаріотів) ані болгар, ні серби не мали можливості користуватися церковнослов'янською мовою в службі, ні кириличними літерами, навіть у монастирях. Турецький султан у ці справи не втручався, тому що грецький патріарх був головою всіх християн в Оттоманській імперії [45; 65; 66; 83].

Становище сербів на Балканському півострові дуже відрізнялося від стану їхніх братів, які переселялися на території колишнього Угорського Королівства – навіть туди, де турецька оттоманська влада ще існувала. У 1541 р. Угорщина розділилася на три частини, а саме Угорське Королівство на західній та північній частинах передньої Угорщини, провінцією Габсбурзької імперії; на сході – Трансільванське Князівство, яке було васалом Оттоманської імперії; у середній частині до кінця XVI ст. всі міста й фортеці перебували під турецькою владою. Отже серби, які переселилися на території тодішнього Угорського Королівства з Балкан, від турецького гніву до кращих місць, офіційно ще залишалися під оттоманською владою. Все ж таки їхнє становище було іншим. Не тільки тому, що турецький гніт був на Балканах сильнішим. У першу чергу в Угорщині було легше займатися торгівлею, а це стосується й нашого питання про завезення книг. Головною причиною переселення була свобода відправлення релігійного культу православної віри. Найбільше сербів перейшли до Угорщини у 1690 р., коли центр сербського православного патріархату в м. Іпек був захоплений і зруйнований турками. Патріарх Арсеній Черноєвич перебував в Угорщині й привіз чимало сербів (число яких є предметом диспутів), але це переселення зовсім не було для них найкращим виходом [76; 77; 81]. Уже в 1620-х роках вони заклали Будимську сербську православну єпархію в центрі Угорщини, де тим часом діяв турецький «будимський віласт»,

тобто провінція (область) Оттоманської імперії. Отже, з 1620-их років у м. Буда (в центрі Угорщини!) розташовувались й будимський турецький паша, й будимський сербський єпископ. А в 1690-х р-х вже починалося звільнення Угорщини з-під турків, що закінчилося боєм у м. Зента 23 вересня 1697 р. Тому й зараз у замку в Будапешті стоїть кінна статуя воєводи італійського походження Євгена Савойського – воєводи Габсбургів, переможця бою у м. Зента, визволителя Угорщини, яку він відвоював для Габсбургів від оттоманських турок. За умовами мирного договору у м. Карловці (угор. Карлоца) 26 січня 1699 р. між Туреччиною, Габсбургами, Польщею й Венецією всю Угорщину було приєднано до Габсбурзької імперії. А серби, переселяючись до Угорщини, дістали привілеї від габсбурзького короля Угорщини, хоч вони багато скаржилися на те, що не мали рівноправ'я з угорським дворянством, а православна церква не була рівноправною з римо-католицькою церквою. Правда, у Габсбурзькій імперії віруючі жодної конфесії не були рівноправними з римокатоликами. Але усе ж таки серби мали значно краще становище в Угорщині, ніж на Балканах, і ось чому.

В Оттоманській імперії всі піддані були офіційно згуртовані на основі конфесії до так званих «міллетів» (турецьке слово, що позначає «людей, народ»). А також «релігійну общину» як управлінську єдність для немусульманського населення [84, с. 195–207]. Був і «православний міллет» для греків, сербів, болгар і всіх православних народів; потім «вірменський міллет» для несторіанської конфесії, до якої належали не тільки вірмени, а також римо-католики, монофізити та ін.; та «єврейський міллет» для всіх євреїв, сефардів і ашкеназі [68, с. 141–169]. Що ж до православного «міллета», вже султан Мехмед II, який заклав цю систему міллетів у 1454 р., призначив патріарха головою всіх православних і надав йому звання «турецького паші»; тому патріарх дістав право мати два кінських хвоста на своєму прапорі [45, с. 70–75]. Але всі церковні позиції займали представники грецької еліти, так звані «фанаріоти». Тут проживали багаті грецькі торговці, які були також дуже освічені та мали гроші, щоб дати своїм синам освіту в західних університетах міст Венеція, Падуя, Болонья, також у Парижі й Тюбінгені в Німеччині. Вони купували вищі ранги в Оттоманській імперії, бо там усе було предметом купівлі-продажу внаслідок східної корупції [79, с. 365–377, 370]. Також і оттоманські султани цінували освіченість «фанаріотів», оскільки турки не мали такої еліти, яку мали греки [47; 65].

Фанаріотська грецька еліта не дозволяла користуватися церковнослов'янською мовою в богослужінні, також було заборонено монахам і священикам говорити слов'янською мовою, вони повинні були вивчати грецьку мову й користуватися нею на письмі. Як підкреслює англійський історик Темперлі, навіть слов'янські книги й велика кількість рукописів були знищені руками грецьких фанаріотів [66, с. 466–67; 83, 111–113, 123–124, 163–166]. А на території Угорщини церковна влада грецьких фанаріотів майже не загрожувала сербам так, як на Балканах.

За результатами досліджень трьох сербських фахівців, які описали багату бібліотеку в Сентандреї (північна Угорщина), серби всі книги, які було надруковано у Венеції та інших південних друкарнях возили з собою, але після переселення до Угорщини купували там. Сербські парафії в Угорщині в XVII–XVIII ст. купували книги на території східнослов'янських друкарень [29]. Видання з 16 століття зберігаються в сербських колекціях до наших днів, як і книги з Тюбінгена та, значною мірою, з Венеції, але немає записів про купівлю

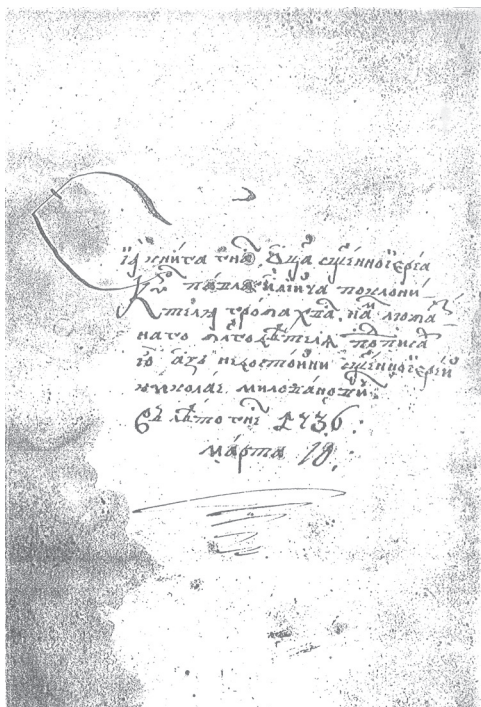

Рис. 1. Маргіналія (покрайний запис) сербського власника Николаса Міловановича 1736 (фото автора)

книг після початку XVII століття. Велика частина книг у сербських парафіях, відредагованих в XVII і XVIII ст., були надруковані в Західно-українських та білоруських друкарнях та, згідно з даними про походження в маргіналії, вони були куплені саме сербами Угорщини у XVII–XVIII ст.

Автор статті досліджував бібліотеку Веспремського римо-католицького єпископства (західна Угорщина), що має декілька книг від колишньої сербської парафії «Шошкунт». Усі вони були куплені тут, і всі – українського походження [37]. Ми знайшли й ту маргіналію (покрайний запис), в якій серб Николас Мілованович пише, що його священник Певел Ільч тут купив цю книгу (рис. 1). Про цього сербського власника Николаса Міловановича вже знали фахівці, він також був власником інших книг – всі вони були куплені в Угорщині, й всі мали українське походження [5].

Як ми побачили, переважна частина кириличних книг, використовуваних сербами в Угорському королівстві, була Західно-українського походження, отже необхідно познайомитися з ситуацією книгодрукування на цих територіях. Якими були обставини книгодрукування в Західній Україні та Білорусі в XVII–XVIII ст.? Найкраще буде звернутись до студій акад. Ярослава Ісаєвича, який нещодавно пішов із життя, результати досліджень якого дозволяють переосмислити все, що ми знали про цю тему. Друкарні в Україні належали громадянським об'єднанням, так званим братствам, і це була головна відмінність між білоруськими та українськими друкарнями та царським «Печатним двором» у Москві [62; 66]. Крім того, вони стояли ближче до польської території та культури як в географічному, так і в духовному сенсі. Хоча зміст богослужбових книг був строго визначений у візантійському обряді, а в передмовах були можливості для імпровізацій, і навіть ілюстрації були інструментами для завоювання нових клієнтів, принаймні мали привернути їхню увагу. Бароко 18-го століття, поза сумнівом, було знайомим ілюстраторам богослужбових книг, випущених у Західній Україні. Передмови та післямови додавалися у західних

Рис. 2. «Притча про сіяча» з Євангелії, надрукованої у Львові у 1632 р. (фото автора)

друкованих виданнях набагато більше, ніж у тих книгах, які були видані у Москві, ці тексти дуже стереотипні, прості [33].

Варта уваги гравюра з книги, яка була куплена сербами в Угорщині у XVII ст. Це «Притча про сіяча» в Євангелії, надрукованому у Львові в 1632 р. Ця людина – справжня українська селянка, дуже реалістично зображена. Важливо роздивитись тло гравюри: у задній її частині зображені невеличкі сільські будинки, які зображені з урахуванням перспективи. З того часу не було настільки реалістичних картин в московських виданнях, там наявні лише стереотипні заставки й кінцівки (рис. 2). За більш детальною інформацією з цієї теми слід звертатися до монографій Запаско та інших фахівців [11; 31].

Підсумовуючи, зазначимо, що в Україні світські товариства, так звані «братства» регулярно друкували книги, тому що вони працювали на ринку і повинні були випускати добрі та гарні книги, бо статки цих друкарень залежали від покупців, тож вони не могли дозволити собі випускати книги з помилками [4; 15; 38; 40]. У той час у Москві працювала тільки одна велика друкарня «Печатный двор», яка не залежала від ринку, бо від Москви до Сибіру всі церковні парафії повинні були купувати книги з цієї московської друкарні згідно царського указу [12; 13; 15; 16].

Царська Росія стала «протектором» всіх південнослов'янських народів тільки після мирної угоди в м. Кючук-Кайнарджі в 1774 р, після перемоги над Оттоманською імперією. Це стосується Балкан. А для Габсбурзької імперії (і для Угорщини) до самого кінця XVIII ст. книги ввозилися з України, і це підкреслює сербський історик, акад. Міта Костић [18; 19].

Неможливо детально оцінити, як впливали на православних сербів та закарпатських греко-католиків богослужбові книги, особливо їхні перед- та післямови [6; 18]. Ця тема потребує розкриття у окремій монографії, над якою працює автор цієї статті. Але доведеним є той факт, що західноєвропейські культурні впливи через Польщу, потім через українські

братства, мали значний вплив на сербів Угорщини. Як довів акад. Ісаєвич, передмови та післямови книжок, а також книжкові гравюри відчували на собі вплив польського бароко [див. Запаско про ілюстрації, 11]. Отже, сербське народне відродження багато чим завдячує українській книжній культурі.

1. *Вараді-Штернберг Я.* Спадщина століть. Дослідження в галузі російсько-угорських і українсько-угорських зв'язків. – Ужгород, 1979; 2. *Гаєрліовіч Н.* Історія ґірільських штампарија у Хабзбуржской монархії у XVIII століття. – Нови Сад, 1974; 3. *Галенчанка Г. Я.* Библиографический список белорусских старопечатных изданий XVI-XVIII вв. / Гос. б-ка БССР им. В. И. Ленина. Отдел белорус. литературы и библиографии. – Мн., 1961; 4. *Галенчанка Г. Я.* та ін. Книга Беларусі. 1517–1917: зводны каталог [Електронны рэсурс] / Нацыянальная бібліятэка Беларусі, НДІ кнігазнаўства. Склад. каталога Г. Я. Галенчанка, Т. В. Непарожная, Т. К. Радзевіч. Электронныя тэкставыя, графічныя даныя і праграма (196 Мбат). – Мн.: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2005; 5. *Гроздановіч-Пајић М.* Ретки водени знаци у рукопису из Сентандрейских библиотеке // Археографски прилози. – 1982. – С. 83–99; 6. *Грушевський М.* Звичайна схема «русскої» історії й справа національного укладу історії східного слов'янства // Статті по славянознавству. – Вип. 1. – СПб., 1904. – С. 298–304 (передрукована: Пам'ятки України. – 1991. – № 3. – С. 4–7); 7. *Давидов Д.* Споменици Будимске епархије. – Београд, 1990; 8. *Демин А. С.* Писатель и общество в России XVI-XVII веков: Общественные настроения. – М.: Наука, 1985; 9. *Дзярновіч А.* Толькі праз крыніцы (Да 70-годдзя Георгія Галенчанкі) // Беларускі археаграфічны штогоднік. – 2007. – Вып. 8. – С. 253–263; 10. *Живойновіч Я.* Рецензія на: «Костић, Міта: Рускосрпска књи́жарска трговіна Терезіјанског доба. Сремски Карловці, 1912» // Летопіс Матице Српске. – 87. – 1912. – 290. – С. 83–84; 11. *Запаско Я.* Мистецтво книги на Україні XVI–XVII століть. – Львів, 1971; 12. *Ісаєвич Я. Д.* Круг читальських інтересів городского населення України в XVI–XVIII вв. // Федоровские чтения – 1976. – Москва, 1978. – С. 71–73; 13. *Ісаєвич Я. Д.* Послесловия московских изданий Ивана Федорова как литературные памятники // Федоровские чтения, 1983. – Москва, 1987. – С. 54–63; 14. *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1966; 15. *Ісаєвич Я. Д.* Україна давня і нова: Народ, релігія, культура. – Львів, 1996; 16. *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002; 17. *Каратаєв И.* Описание славяно-рус. книг, напечатанных кирилловскими буквами. – 2-е изд. – 1883; 18. *Костић М.* Српска насеља у Русији – Нова Србија и Славеносрбија // Српски Етнографски Зборник (Београд). – 1923. – Vol. 26, No. 1. – С. 135–327 (фотопередрук: Српско-українсько Друштво: уо., 2001); 19. *Костић М.* Рускосрпска књи́жарска трговіна Терезіјанског доба. – Срем. Карловці, 1912; 20. *Лабынцев Ю. А.* К биографии И. П. Каратаева // Федоровские чтения – 1979. – М., 1982; 21. *Лабынцев Ю. А.* Введение // Тематика и стилистика предисловий и послесловий / ред. Демин А. С. – М.: Наука, 1981. – С. 7–11; 22. *Махновець Л.* Григорій Сковорода. Біографія. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 32, 34–36, 45–46; 23. *Немировський Є. Л.* Труды по истории рус. первопечатания во 2-й пол. XIX–XX вв. // Книга: Исслед. и материалы. – М., 1964. – Сб. 9; 24. *Немировский Е. Л.* Славянские издания кирилловского (церковно-славянского) шрифта. – М.: Знак, 2009; 25. *Огієнко І.* Історія українського друкарства. Т. 1: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII вв. // 36. Фільологічної Секції Наукового Товариства Шевченка у Львові, 10–11, 1925 (фотопередрук. – Київ, 1999); 26. *Ойтози Э.* Фонды книг кирилловской печати XV–XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республики // Федоровские чтения – 1980. – Москва, 1984. – С. 123–125; 26. *Поповић Д. Ј.* Велика сеоба Срба 1690: Срби селџаки и племићи. – Београд, 1954; 27. *Сазонова Л. И.* Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в (еков): особенности литературной формы // Тематика и стилистика предисловий и послесловий / ред. Демин А. С. – М.: Наука, 1981. – С. 153–187; 28–30. *Синдик Н. Р., Грозданови-Пајић М.,*

Мано-Зиси К. Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске Православне епархије Будимске у Сентандреји. – Београд: Нови Сад, 1991; 31. *Степовик Д.* Українська графіка XVI–XVII століть: Еволюція образної системи. – Київ, 1982; 32. *Тимов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924; 33. *Тимов Хв.* Матеріали для історії книжної справи на Україні: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924; 34. *Фельдвари Ш.* Памятники обучения закарпатских грекокатолических русинов в г. Эгер // Slavica Quinqueecclesiensia III. 1997: Теория и практика образования славянских языков (III. Межд. науч. коняеренция г. Печ, 26–27 апреля 1996) / ред. Lendvai E.; Hajzer L. – Pécs: Krónika Publisher, 1997. – С. 236–240; 35. *Фельдвари Ш.* Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Эгерской архиепископской библиотеки // Slavica; Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuthae Nominatae. – 1995. – 27. – С. 83–96; 36. *Фельдвари Ш.* Супрасль как белорусский центр культуры и экземпляр в Венгрии первой книги супрасльской типографии // Материялы канференции 19 красавика 1996 года / ред. Аляхнович М.; Золтан А. – Будапешт, 1996 (Hungaro-Alboruthenica, 1). – С. 15–16; 37. *Фельдвари Ш., Ойтози Э.* Кириллические книги Веспремской Архиепископской библиотеки и южнославянская миграция в селе Шошук // Studia Slavica Savariensia (Szombathely). – 1995. – 4. – 1–2. – С. 143–157; 38. *Фйольдвари Ш.* Стародруки кириллического шрифта в римо-католических библиотеках Угорщини // Третій Міжнародний Конгрес Українців 26–29 серпня, 1996 р. Літературознавство, Бібліографія, Інформатика: Доповіді та повідомлення / ред. Мишанич О. – Харків, 1996. – С. 188–192; 39. *Флеров И.* О православных церковных братствах, СПб., 1857; 40. *Фокеев В. А.* Немировский Евгений Львович // Библиотечная энциклопедия. – М.: Пашков дом, 2007. – С. 718–719; 41. *Фолдвары Ш.* Шлях екземпляра першай кнігі Супрасльскай тыпаграфіі ў Габсбургскую імперыю: унёскі ў шырокя кантакты беларускага гандлю і культуры // Чацвёрты Міжн. Кангрэс даследчыкаў Беларусі, 3–5 кастрычніка 2014 года (Коўна, Літва), Секцыя 5/в: «Супрасльская тыпаграфія і гандаль царкоўнымі кнігамі ў Беларусі» (програма канференціі: http://icbs.palityka.org/wp-content/prahrama/5_VKL.pdf); 42. *Харлампович К. В.* Малоросійське вплине на великоросійську церковную жизнь – Казань, 1914; 43. *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / перек. М. Габлевич, ред. А. Ясіновський. – Львів: Ін-т Історії Церкви Львів. Богослов. Академії, 2001. – С. 199–208; 44. *Braude B., Lewis B. (eds.).* Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society. – Vol. 1. – New York; London: Holmes & Meier Publisher, 1982; 45. *Braude B.* Foundation myths of the millet system // Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society / eds. Braude B., Lewis B. – Vol. 1. – New York; London: Holmes & Meier Publisher, 1982; 46. *Cubrzyńska-Leonarczyk M.* Oficyna supraska 1695–1803. – Warszawa, 1993; 47. *Cvijić J.* La Péninsule balkanique. – Colin, 1918; 48. *Doroshenko D.* A Survey of Ukrainian Historiography // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. – 1957. – Vol. 5. – No. 4 (18); 1958. – Vol. 6. – No. 1–2 (19–20) (передрук самостійною кн-ю: Winnipeg: Trident Publisher, 1975, 1984); 49. *Földvári S., Hodinka A.* És a magyarországi cirill könyvészet // Hodinka Antal Emlékkönyv / ed. Udvari I. – Nyíregyháza, 1993. – № 2. – P. 295–300; 50. *Földvári S.* Cirill liturgikus könyvek provenienciális kérdései. Hodinka koncepciója az újabb kutatások tükrében // Könyvészet Könyvtár: Annals of The University And National Library of Debrecen. – 2000–2001. – 22–23. – P. 193–209 (abstract in English – p. 209); 51. *Földvári S.* Cross-cultural Contacts between the Serbs Lived in the Former Hungarian Kingdom and West-Ukrainian Territories – As Reflected in the Import of the Liturgical Books // The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium, ред. Olajos T., Kovács Sz., Szabó P. – Szeged: Szeged University, 2014. – P. 43–59 (Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina; 11); 52. *Földvári S.* Serbian National Awakening and Enlightenment as Inspired by the West Ukrainian Cultural Centres: Transmitted through the Hungarian Kingdom in the 18th Century // National question in Central Europe: Democratic responses to unresolved national and ethnic conflicts

International Conference, 22–24 March, 2013. ред. Lőrincz, András. – Budapest: Institute for Cultural Relations Policy (ICRP), 2013. – P. 166–179; **53. Földvári S.** The Serbian Orthodox Elite in the 18th-Century Austro-Hungarian Kingdom and the West Ukrainian Cultural Centres – through the Trade of Liturgical Books» (Hungarian text with an abstract in English.) *Belvedere Meridionale*, Szeged, vol. 26, 2014, No. 1, 23–47. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.belvedere-meridionale.hu/lapszamok/2014-1/02_foldvari_2014_1.pdf; **54. Gibb H. A. R., Bowen H.** Islamic Society and the West. – Oxford, 1957; **55. Hagen M. von.** Does Ukraine have a History? // *Slavic Review*. – 1995. – 54. – P. 658–673 (Discussion *ibid.* p. 679–719); **56. Hasluck E. W.** Christianity and Islam under the Sultans. – Oxford, 1982; **57. Hodinka A.** A munkácsi görög-katholikus püspökség története. – Budapest 1909; Hodinka A. Erdélyben és Oláhországban megjelent ó-szláv nyomtatványok // *Magyar Könyvszle* (Budapest). – 1890. – 15, 1–2. – P. 106–126; **58. Hodinka A.** Muszka könyvtárak hazánkban 1711–1771 // *Klebersberg Kunó Festschrift*, ред. Lukinich, Imre. – 1925. – P. 427–436; **59. Hrushevsky M.** A history of Ukraine. – New Haven: Yale University Press, 1941; **60. Isaevich Y.** Books and Book Printing in Ukraine in the Sixteenth and the First Half of the Seventeenth Centuries // *Journal of Ukrainian Studies*, 1993; **61.** Ісаєвич Я. Україна давня і нова. – 1996. – С. 214–239; **62.** Isaevich Y. Early Modern Belarus, Russia, and Ukraine: Culture and Cultural Relations // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1992. – Vol. 17. – No. 1–2. – P. 17–28; **63. Isaevich Y.** The book trade in Eastern Europe in the seventeenth and early eighteenth centuries // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1994 (допов. перевид.: Ісаєвич, Україна давня і нова. – 1996. – С. 241–260); **64. Isaevich Y.** Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. – Edmonton; Toronto, 2006; **65. Jelavich B.** History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Century, Vol. 1, The Eighteenth Century: Cambridge. – New York: Cambridge Univ. Press, 1983, reprint 1993; **66. Jireček C.** Geschichte der Bulgaren. – Prague, 1876; **67. Kappeler A.** From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History // *A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian Historiography* / ed. G. Kasianov, Ph. Ther. – Budapest; New York: Central European Univ. Press, 2009. – P. 51–80; **68. Karpat K. H.** Milletts and Nationality: The Roots of the

Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era // *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society* / ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis. – Vol. 1. – New York; London: Holmes & Meier Publisher, 1982. – P. 141–169; **69. Kasianov G. Ph. Ther.** (ed.). *A Laboratory of Transnational History: Ukraine and recent Ukrainian Historiography*. – Budapest; New York: Central European University Press, 2009; **70. Kasinec E.** *Slavic Books and Bookmen*. – New York: Papers and Essays, 1984; **71. Kasinec E.** Jaroslav Isajevych as Historian of the Ukrainian Book». *Recenzija* (1974, vol. 5, № 1). – Reprinted: Kasinec E. *Slavic Books and Bookmen*. – New York: Papers and Essays, 1984; **72. Kawecka-Gryczowa A.** *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, 5, *Wielkie Księstwo Litewskie*. – Warszawa, 1959. – P. 233–237; **73. Kohut Z. E.** *Origins Of The Unity Paradigm: Ukraine And The Construction Of Russian National History (1620–1860)* // *Eighteenth-Century Studies*. – 2001. – Vol. 35. – No. 1. – P. 70–76; **74. Niederhauser E.** *The Rise of Nationality in Eastern Europe*. – Budapest, 1982; **75. Ojtozi E.** *Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs*, 1–2. – Debrecen, 1977–1979; **76. Palić M.** *Srbi u Mađarskoj-Ugarskoj do 1918*. – Novi Sad, 1995; **77. Picot E.** *Les Serbes de Hongrie*. – Prague, 1873; **78. Prymak T.** *Hrushevsky and the Ukraine's 'Lost' History* // *History Today*. 1989. – Vol. 39, Issue 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historytoday.com/taxonomy/term/1790>; **79. Roucek J. S.** *The Geopolitics of the Balkans* // *American Journal of Economics and Sociology*. – 1946. – Vol. 5. – No. 3. – P. 365–377; **80. Rudnytsky I. L.** *Observations on the Problem of 'Historical' and 'Non-Historical' Nations* // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1981. – 5. – P. 358–368; **81. Schwicker J. H.** *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*. – Budapest, 1880; **82. Shevchenko I.** *Ukraine between East and West: essays on cultural history to the early eighteenth century*. – Edmonton; Toronto: Canadian Institute for Ukrainian Studies Press, 1996. – P. 187–196; **83. Temperley H. W. V.** *History of Serbia*. – London: G. Bell & Sons Ltd., 1917 (reprinted: New York: Howard Fertig Inc. Edition, 1969); **Orsinus, M.** *Zur diskussion um 'millet' im Osmanischen Reich* // *Südost-Forschungen*. – 1989. – 48. – P. 195–207; **Várad-Sternberg J.** *Utak és találkozások. Пути и встречи. Статті по історії русско-венгерських і українсько-венгерських зв'язей*. – Ужгород: Kárpáti Könyvkiadó, 1971.

УДК 215(477) 291:16 «183-196»

ЗИНОВІЙ ТІМЕНИК

Україноцентричність у контексті філософсько-релігійних ідей: зі спадщини українських філософів (30-ті рр. XIX – 60-ті рр. XX ст.)

Уперше спадщину українських мислителів – таких як Інокентій (Борисов), О. Новицький, М. Бердяєв, Митрополит Іларіон (Огієнко), М. Шлемкевич – оглядово проаналізовано з позицій україноцентричності філософсько-релігійних ідей. Стверджується, що україноцентричність ґрунтується на взаємообумовленості гармонії та симфонії.

Ключові слова: антиномії, гармонійність, міждисциплінарний простір, (між)релігійні комунікації, симфонія.

At the first time the heritage of the Ukrainian philosophers, such as Innokentij (Borysov), O. Novyts'kyj, M. Berdyayev, Mytropolyt Illarion (Ohiyenko), M. Shlemkevych is analyzed from the view of the Ukraine-centric philosophic and religious ideas. The author argues that Ukraine-centrism is based on the mutual condition of harmony and symphony.

Key words: Antinomies, Harmony, Interdisciplinary space, Interreligious Communications, Symphony.

Постановка проблеми. Українську філософію релігії досі не виокремлено у самостійну галузь знання, що належно не сприяє вивченню внутрішньо-структурних особливостей і самих філософсько-релігійних ідей. Адже мовиться про комплекс процесів, про «синтез синтезів», вивчення яких свого часу зініціював Василь Зінківський і котрі досі методологічно належно не осмислені. Недостатньою залишається також розробка темпоритміки* світоглядних, свідомісних

і менталітетних видозмін, коли мовиться про духовне буття (пра)українців на (між)релігійних** комунікаціях. До кінця неусталеними залишаються і такі поняття, як «історіософія фактажу», а особливо – «кількапроцесуальне одночасся»***.

** Префікс «між» у терміні «(між)релігійні комунікації» узято в дужки з огляду на особливості їх контекстуальних значень: «(між)релігійне» та «конкретно релігійне» усталюються внаслідок поперемінних, переважно одночасних взаємообумовленостей.

*** Кількапроцесуальне одночасся – то певним чином усистематизовані і належно усталені зв'язки між глибинно духовним рухом, світоглядними структурами і мисленням. Назване одночасся найінтенсивніше проявляється під час реалізації ідей істини й повноти (між)релігійних комунікацій.

* Під темпоритмікою розумієм усистематизований процес, який спроможний розкривати внутрішню суть філософсько-релігійних ідей через здатність до часово-просторового синтезу із залученням таких чинників, як цілісність, гармонія, симфонія.